

Búcsú Fónagy Ivántól (1920–2005)

Nekem nemcsak a szakma szempontjából, hanem személyesen is fáj, hogy most távozott Fónagy Iván. Éppen arról leveleztünk (régí vágású, kézzel írott levelekben), hogy – leánya segítségével – szívesen elkészíti a saját „zöld könyvét”. Kedvet kapott hozzá, amikor megtudta Szende Tamástól, hogy mindkét Szendének (az apának és fiának) megjelent ilyen „zöld könyve”. (Most már erre csak akkor kerülhet sor, talán, ha lesz egy retrospektív sorozat.)

Fónagy Iván egyedülálló jelenség volt: sikerült neki olyan életpályát befutni, amelynek során egyszerre több paradigmán kívül működött (úgy, hogy a paradigmán belüliek is megirigyelhették): a magyar, a német és a francia anyanyelvi paradigmán; a nyelvész (fonetikus) és az irodalmár (művész) paradigmán; a nyelvpszichológus és a pszichoanalitikus paradigmán; a kutató-intézeti és egyetemi paradigmán; a szemiotikus és a poétika-kutató paradigmán; a beszédkutató és az emberkutató paradigmán; az empirikus kutató és a mások kutatásait szintetizáló paradigmáján; végül a társadalomjavító és a menekülő paradigmán. A nagy kívülálló volt. De hogy pozitív megfogalmazást ajánlhassak fel, megpróbáltam összefoglalni egyetlen szerkezetben, hogy most már mi lehetne az ő diszciplináris helye: az emberi élőszónak filozófiai szintű kutatója volt. Az emberi lényeket kutatta.

Föltehetően a róla megemlékező fonetikus pályatársai, tanítványai szakszerűen elmondják majd, hogy az ő diszciplinájukban mit alkotott Fónagy Iván. Én egyéb szempontokból próbálok hozzájárulni ahhoz, hogy néhány fazettát jobban megismerhessük ebből a maga által csiszolt gyémánt-felületből.

Ha a világ békésen fejlődött volna, akkor talán nem is lehetett volna kedvezőbb start-helyzete valakinek, mint egy olyan budapesti építész családjában, ahol egyszerre volt jelen a tudomány, a művészet és a főváros képi világára is hatással levő műszaki alkotás. Ezzel a háttérrel Fónagy Iván Párizsban kezdte el komoly – orvosi – stúdiumait, amelyeket aztán a háború miatt félbehagyott. Itthon egy másik ország fogadta, amelynek a fenyegető légkörét Kolozsvárott tudta átvészelni Zolnai Béla Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének közelében. Fónagy Iván ezekben az években tette közzé első könyvét (Wawiri. Primitív népek költészete. Bp., 1942.), amely még harminc évvel később is keresett könyv volt a feketepiacon. 1945-ben ő is, mint sokan mások is, akiknek élete veszélyben forgott, óriási optimizmussal várta az új és szebb világot. (Elmondta, hogy arról álmodott: a falusiak számára is elérhetővé teszi a pszichoanalízist, amelynek a fontosságáról meg volt győződve a mindennapi életben is.)

A Fővárosi Könyvtárba került „főkönyvtárosnak”, emellett 1948–49-ben a Magyar Tudományos Tanácsnak (amely a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása előtt működött) nyelvész referense volt; ezt követően került az MTA Nyelvtudományi Intézetén belül megalakult a fonetikai laboratóriumba. (Ezekre az évekre visszaemlékezve elmondta, hogy még tudományos tisztviselő korában hogyan próbált tiltakozni a könyvek indexre tévése ellen.)

Ekkoriban párhuzamosan tanulta a fonetikai szakmát, csiszolhatta francia nyelvtörténeti írásait, műfordításokat készített és lektorált, olvasott és vitázott kicsiny baráti körén belül, ritka nagy gondot fordított gyermekeinek – egész újszerű – nevelésére, végül – vonakodva – részt vett az

MTA Nyelvtudományi Intézetének különféle tevékenységeiben. Nem volt neki könnyű a helyzete, mert észrevehetően különbözött az akkoriban nagy többségben levő kollegáktól (akikhez 1953 legvégétől én is hozzátartoztam). Politikai értelemben elég naivnak tűnt, akkor is, amikor J. Soltész Katalinnal együtt kiadta könyvét „A mozgalmi nyelvről” (Bp., 1954.), holott csak azt tette, amit egy jó ízlésű nyelvész tehetett: kritikai megjegyzéseket fűzött egy olyan történeti szakasz nyelvéhez, amikor maga az alapvonulat kezdett szemmel láthatóan megbicsaklani.

Fonetikai-hangtörténeti, stilisztikai és mindenféle egyéb tudományos munkássága nagyon lassan bontakozott ki. A Fonetikai Osztály akkori vezetője, Hegedüs Lajos szintén orvosi aspirációk után lett fonetikus és nyelvjáráskutató; kettőjük között azonban igen nagy volt a különbség. Igaz, hogy egyik sem kapcsolódott be különösképpen az intézeti közösségbe. (Mindketten drámai körülmények között szereztek meg – a fordulat után importált, kontrasztelektálásra is felhasználható – akadémiai tudományos fokozatokat; sőt Fónagy Iván csak fellebbezésre szerezhette meg...)

Ide illik egy kis kitérő arról, hogy ekkoriban már Fónagy Iván gazdag szakmai és emberi kapcsolatokkal rendelkezett (inkább a munkaidején kívül). Az ötvenes években otthonukba vonzotta (feleségével, a szintén filozof Baráth Judittal) azt a kis értelmiségi társaságot, amely a világon mindenről vitázott, de elsősorban a nyelv és a stílus, a jel és a kommunikáció valamely témája volt a szőnyegen. A társaság állandó tagjai voltak Kalmár László és Péter Rózsa, a nyelv iránt érdeklődő matematikusok, Szalai Sándor filozófus-szociológus és Zolnai Béla, a század egyik legjelentősebb stíluskutatója. (Ezek a beszélgetések – ahogy azt Fónagy Ivántól hallottam – sokat segítettek az interdiszciplináris témákon dolgozó résztvevőknek.) – Egy másik baráti kör, amelyikhez Fónagy Iván is hozzátartozott, inkább germanistákból állt: Bódi László, Hutterer Miklós és Paulinyi Zoltán volt ennek a társaságnak a tagja, amelyet magamban Heine-körnek neveztem (ugyanis a Heine-fordításokkal kapcsolatban kerültem velük kapcsolatba). Életre szóló barátságban volt Szabolcsi Miklóssal (aki nemcsak Laziczius-tanítvány volt, hanem – elsősorban Fónagy Iván révén – kiválóan tájékozott modern stilisztika és szemiotika maradt). – S ha már kitértem a személyes kapcsolatokra, akkor megemlítenének tartom valamilyen formában, hogy Fónagy Ivánnak a megelőző nyelvész nemzedékből is voltak tisztelő-barátai, mint Marcel Cohen, Roman Jakobson és Németh Gyula. (Jakobson műveiből két magyar nyelvű válogatást állítottunk össze Fónagy Ivánnal; Jakobson mindkettőt – a maga műfajában – a legjobbnak tartotta.)

Hegedüs Lajos korai halála után Fónagy Iván vette át a Fonetikai Osztály vezetését; ez volt az Intézet egyetlen részlege, amelyet ágyúlövések értek 1956-ban, s épp a lemezár egy része semmisült meg ennek következtében. Fónagy Iván megszervezte a szabályszerű fonetikai kutatást; hangsúlyozni szeretném, hogy *l e g e a r t i s* fonetikusnak is kiváló volt. „A hangsúlyról” című könyve (Bp., 1958.) voltaképpen máig klasszikus mű; s talán ő volt az első, aki saját testébe szúrt fém segítségével kutatott errefelé (mint orvosilag is nagyon művelt kutató tudta, hogy mit tehet). Osztályvezetőként nagy szerencséje volt Magdics Klárával, majd Szende Tamással, s váltakozó szerencséje volt a laboratóriumhoz nélkülözhetetlen technikusokkal. (Én mindössze formálisan tartoztam – két évig – ehhez az osztályhoz; akkor már a strukturálisnak nevezett, valamint alkalmazott nyelvészeti kutatásokat próbáltam előkészíteni.)

A hetvenes évek közepéig minden egyes művét úgy olvastuk néhányan, mint tudománytörténeti eseményt; legtöbbjükhöz szinte személyes olvasói élményem fűződik. Hadd említsem meg egy másik könyvét, amely csakugyan, magának a tudománytörténetnek a – szemiotikai-nyelvi – alapműveletét világítja meg: „A metafora a fonetikai műnyelvben” (Bp., 1963).

Az 1964–65-ös tanév alatt Fónagy a Ford Alapítvány ösztöndíjasaként személyesen is bejárta mindazokat a helyeket, amelyekkel már megvolt szellemi kapcsolata. A legnagyobb otthonossággal mozgott a fonetikai tanszékek, laboratóriumok világában is. Bécsben futottunk össze, s mivel engem akkoriban erősebben foglalkoztatott a magyar hangtörténet és fonológia közös rejtélye, a veláris *i* (vagyis a megközelítőleg a mai román /i/), mindjárt azt indítványozta, hogy nézzük meg

alaposan az ottani egyetem nevezetes fonetikai laboratóriumában. Ennek lett az eredménye „Iga és ige. Kétféle *i* hang a magyarban?” című írása (MNy. 1966: 323–4), amely hosszú időre eldöntötte, hogy a „veláris *i*” a mai magyarban már morfo-fonológiai jelenség.

Ettől a huzamosabb külföldi utazásától kezdve – amikor nyilvánvalóvá vált, hogy sokkal-sokkal jobban megbecsülik külföldön, mint itthon – csak épp az időt nem tudtuk, amikor Fónagy Iván majd átteszi tevékenységének helyét Párizsba, oda, ahol tanulmányait is kezdte (s ahol a régi könyvtára is várta). (Ez de facto 1970-ben, de iure pedig 1974-ben történt meg.) A lehető legnagyobb tapintattal és barátsággal változott „egyhazájú” emberből „kéthazájúvá”. Végig megtartotta az érdeklődését a magyar nyelv, a kollegák, a magyar tudományos szervezetek és kiadványok iránt. Legendás segítőkészségére is mindig számíthatott a Párizsba került magyar kollega.

Párizsban a Centre National de la Recherche Scientifique rendszerén belül „directeur de recherche” címet viselő, voltaképpen kutató-professzor lett. A Jean Perrot által vezetett nyelvészeti szervezeti egységhez kapcsolódott (az Université de la Sorbonne Nouvelle keretében). Ha jól emlékszem, száznál több értekezést segített konzulensként. Nem tudománytörténeti kérdés, de azért elgondolkozhatunk azon is, hogy mit nyertünk volna azáltal, ha mindezt nagyobb súllyal itthon tudta volna végezni, vagyis Szegeden (ahol professzori címet kapott), illetve Budapesten (ahol „meghívott előadóként” voltaképpen egy személyben töltötte be a fonetikai tanszék funkcióit).

A fordulat után gyakrabban járt haza; a Magyar Tudományos Akadémia „külső tagja” lett 1990-ben. 75. születésnapján kollokviumot is rendeztek a tiszteletére a budapesti egyetemen (de „egyetemközi” jelleggel). Hosszú ideig azonban nem tudott Pesten maradni, mert nem hagyhatta magára azt a néhány pszichoanalitikus „kliensét”, akiknek a sorsáért felelősnek érezte magát. Egyik utolsó magyarországi nyilvános fellépése volt, amikor – magyar nyelven – rendkívül érdekes szabadelőadást tartott az MTA Nyelvtudományi Intézete alapításának 50. évfordulóján (nagy kár, hogy ennek szövege nem került rögzítésre, átírásra és publikálásra).

Az elmúlt húsz évben már élő klasszikusnak számított, aki egy nyelvnek (a magyarnak) s mellett egyéb nyelveknek, de mindenekelőtt az emberi nyelvnek, az emberi nyelven belüli nyelv(ek)nek úttörő, új paradigmát alkotó kutatója.

Tartozunk azonban azzal igazságnak, hogy elmondjuk: ez a rendkívüli kutató, kitűnő előadó, kiemelkedően sikeres tudósnevelő, jó barát és kollega, a magánszférában szikrázó humorú embernek alaptónusa a megértés, a mások bajában való segítő együttérzés mellett a saját sorsa – és még sok egyéb veszteség miatt – az alig titkolt mélabú volt. Élete nagy részében derűs alázattal és türelemmel vitorlázott a történelemmel szemben. De hát valahogy csak létezik egy másik történelem is, amely nem a hatalom történelme, hanem az emberi értékeké?

SZÉPE GYÖRGY